

Strategije uljudnosti i neuljudnosti u polemikama hrvatskih književnika

Vrban, Marta

Master's thesis / Diplomski rad

2016

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:070370>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-06**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet
Diplomski studij hrvatskog jezika i književnosti

Marta Vrban

**Strategije uljudnosti i neuljudnosti u polemikama hrvatskih
književnika**

Diplomski rad

Mentor: izv. prof. dr. sc. Branko Kuna

Sumentorica: dr. sc. Ana Mikić Čolić

Osijek, srpanj 2016.

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Odsjek za hrvatski jezik i književnost

Diplomski studij: Hrvatski jezik i književnost jednopredmetni

Studentica: Marta Vrban

Strategije uljudnosti i neuljudnosti u polemikama hrvatskih književnika

Diplomski rad

Znanstveno područje: humanističke znanosti

Znanstveno polje: filologija

Znanstvena grana: kroatistika

Mentor: izv. prof. dr. sc. Branko Kuna

Sumentorica: dr. sc. Ana Mikić Čolić

Osijek, srpanj 2016.

S a d r Ź a j

1. Uvod.....	5
2. Razrada	
2. 1. Uljudnost i neuljudnost kao strategije komunikacije.....	9
2. 2. Obradeni korpus – kontekst nastanka.....	11
2. 3. A. G. Matoš: <i>Lirika lizanja i poezija pljućkanja</i>	
2. 3. 1. Oslovljavanje kao strategija uljudnosti.....	13
2. 3. 2. Uvrede.....	14
2. 3. 3. Ironija i sarkazam.....	17
2. 3. 4. Optužbe.....	19
2. 3. 5. Omalovažavanje i podcjenjivanje.....	19
2. 4. Janko Polić Kamov: <i>A. G. Matoš</i>	
2. 4. 1. Iskazivanje poštovanja i komplimentiranje.....	20
2. 4. 2. Uvrede.....	21
2. 4. 3. Optužbe.....	22
2. 4. 4. Zamka.....	22
2. 5. Usporedba polemičkih tekstova iz 20. stoljeća.....	22
2. 6. Miljenko Jergović: <i>Junak „Fukare“ odgovara svome piscu, Skinhed s Dinare</i>	
2. 6. 1. Optužbe.....	24
2. 6. 2. Ismijavanje metaforama.....	25
2. 6. 3. Uvrede.....	26
2. 6. 4. Psovka.....	28
2. 7. Ivan Aralica: <i>Kad sam pročitao Jergovićev napad, osjetio sam zadovoljstvo što sam napisao „Fukaru“</i>	
2. 7. 1. Optužbe.....	28
2. 7. 2. Naredba.....	29
2. 7. 3. Uvrede.....	30
2. 7. 4. Prijetnja.....	32
2. 7. 5. Sarkastični uzvici.....	33
2. 8. Usporedba polemičkih tekstova iz 21. stoljeća.....	33
2. 9. Usporedba polemika iz 20. i 21. stoljeća.....	35
3. Zaključak.....	37
4. Izvori i literatura.....	39

Strategije uljudnosti i neuljudnosti u polemikama hrvatskih književnika

Sažetak

U radu se istražuju uljudne i neuljudne strategije koje pisci primjenjuju u književnim polemikama u dvama književnim i povijesnim razdobljima. Istraživanje se temelji na korpusu od dvaju tekstova iz 20. i dvaju iz 21. stoljeća da bi se u konačnici uočile razlike u strategijama književnog polemiziranja kroz povijest. Analizirana je svaka književna kritika zasebno uz usporedbu tekstova koji su dio iste polemike te u konačnici sročnost obaju polemika. U usporedbama se uočavaju sličnosti i razlike između tekstova u tematici, prisutnosti (ne)uljudnih strategija i obrascima u kojima se ostvaruju. Primjeri prepoznatih strategija (ne)uljudnosti najviše se ističu u referiranju na određenu tematiku (kritiziranje književnog rada, zadiranje u tuđi privatni život, podrijetlo, politiku...) i u odabiru određenog leksičkog sloja odnosno pragramema (honorifici, uvredljivi izrazi, vulgarizmi...). S obzirom na veću učestalost primjera, neuljudne su strategije u prvom planu. U zaključku se donosi sud o tome u kolikoj mjeri ovakav oblik javne rasprave utječe na opći ugled književnika i sažimaju se rezultati proučenog korpusa koji će iznjedriti osnovne razlike u strategijama polemiziranja u tekstovima koje od nastanka dijeli gotovo stoljeće.

Ključne riječi: književne polemike, pragramlingvistika, uljudne i neuljudne strategije, uvrede, optužbe, vulgarizmi

1. Uvod

Naslov najavljuje da će se u radu istražiti uporaba uljudnih i neuljudnih strategija u književnim polemikama s ciljem njihove usporedbe u polemičkim tekstovima između kojih postoji otprilike sto godina razlike od nastanka kako bi rezultat istraživanja iznjedrio i okvirnu dijakronijsku sliku tog problema. Smatram da je stoljeće razmaka dovoljno razdoblje za usporedbu komunikacijskih vještina, obrazaca i osobitosti u takvom tipu diskurza. Književne polemike, osim što su svojom dijaloškom formom pogodne za istraživanje, zanimljive su jer otkrivaju jedno novo lice književnika koji su javnosti poznati ponajprije po svom književnom stvaranju. U njima se izražavaju osobni stavovi, protivnici se napadaju, brane, izražavaju svoje emocije te tomu podređuju i svoj način i oblik jezičnog izražavanja. Temeljni je cilj rada prepoznati i kategorizirati primjere uljudnih i neuljudnih strategija te njihove ciljeve u četirima tekstovima koji obuhvaćaju dvije polemike iz dvaju različitih stoljeća. Prva polemika jest s početka 20. stoljeća i obuhvaća tekstove Antuna Gustava Matoša i Janka Polića Kamova. U odabiru polemika presudna je bila njihova svojevremena aktualnost te status književnika koji su ih pisali, a koji i danas pripadaju hrvatskom književnom kanonu. Poznato je da je Matoš u svoje doba bio žustri polemičar oštrog pera, svoje neistomišljenike nije štedio, a u kritikama je često obuhvaćao široki spektar aktualnih tema. „Matoš je polemizirao o veoma različitim temama – književnosti, politici, novinarstvu, religiji, moralu, odnosu spolova, glazbi, likovnosti, jednom zgodom i o tome tko je koga istukao u birtijskom obračunu.“ (Bagić, 2014: 25) Oba teksta Matoš je uvrstio u svoju knjigu polemičkih članaka *Dragi naši savremenici* koju je priredio za tiskanje 1912. godine, a izdanje iz 1973. koje je istraživano u ovom radu, uredio je Dubravko Jelčić. U polemici s početka tekućeg stoljeća sudjelovali su Miljenko Jergović i Ivan Aralica. Araličin izdavač Josip Pavičić 2003. godine izdao je knjigu pod nazivom *Roman o romanu „Fukara“* u koju je uvrstio sav materijal vezan uz nastanak, izdanje i prihvaćenost Araličina romana *Fukara*, između ostaloga i polemiku koja se vodila između Jergovića i Aralice, a čijem je pokretanju taj roman bio povod.

Mihaljević (2010: 398) je ovako opisao natuknicu pojma polemika: „Polemika, (prema grč. *πολεμικός*: borben) oštra pisana ili usmena rasprava s izrazitim osobinama prepirke o nekom pitanju, problemu ili stajalištu; strastvena književna, publicistička ili novinska rasprava povijesno osobito prisutna u razdobljima s naglašenim suprotstavljenim gledištima; zahvaljujući širokim mogućnostima popularizacije u masovnim medijima poprimila značajke gotovo posebne književne vrste u kojoj se upotrebljavaju svi načini obezvrjeđivanja

protivnika“. Književnu polemiku Bagić (1999: 37) određuje kao „pisani sukob u novinama, časopisima (iznimno u knjigama) najmanje dvaju književnika o pitanjima književnosti“. Etimologija riječi navodi na zaključak da za polemikom posežu pisci borbena karaktera te izražena temperamenta i potrebe za izražavanjem neslaganja sa svime što smatraju netočnim ili iskrivljenim. Iako se polemike vode u nastavcima i načelno stvaraju dijalog između dviju strana, njihova karakteristika javne dostupnosti omogućuje piscima komuniciranje s cijelom nacijom, odnosno izražavanje svojeg neslaganja sa stavovima, ocjenama, kritikama određenog pisca, ali i šire javnosti koja dijeli njegova mišljenja o problemima o kojima se raspravlja. Polemike se ne vode samo da bi služile književnicima kao svojevrsni ispušni ventil, donoseći zadovoljstvo obranom svojih ideja i napadom na protivnika, već je njihova uloga znatno veća. „Pisci pokreću i vode polemike da bi se nametnuli, da bi skrenuli pažnju na sebe, da bi bili središte pažnje, da bi uvjetovali i pokrenuli određene događaje, da bi sudjelovali u njima, da bi bili predmetom kavanskog i svakog drugog ogovaranja. Polemika je, dakle, vid i oblik spisateljske reklame, autoreklame, propagandna kampanja, koja se u ekonomskoj propagandi plaća teškim novcima za proizvod, koji se želi plasirati na tržište.“ (Krtalić, 1982: 8) Polemikama se, dakle, uvijek želi zaintrigirati javnost, zadobiti pažnja i skrenuti pozornost na određeni cilj kao što su npr. promocija novoobjavljenog djela, podrška određene politike ili bilo kojeg drugog aktualnog događaja. Kao što je to gotovo uvijek u javnim događajima npr. iz područja politike i sporta, polemikama se nastoji podijeliti javnost na dvije strane i navesti čitatelje da se opredijele za koju će stranu navijati. U polemikama dvije suprotstavljene strane svoju komunikaciju temelje na strategijama napada i obrane, stoga je toj vrsti rasprave svojstvena posebna metodologija u pokušaju logičkog zastupanja ideja, iznošenju argumenata i kritičkog suda. „Općenito, politički diskurs, bilo predizbornih kampanja, bilo saborskih rasprava ili medijskih polemika, obiluje tzv. argumentima *ad hominem*.“ (Kišiček i Stanković, 2014: 19) *Argumentum ad hominem* ili argument protiv čovjeka sveprisutna je strategija u polemikama kojom se želi diskreditirati suparnika. Često je prisutan gnjevni izraz, neobjektivnost, zaobilaženje polaznog problema koji mogu voditi do žešćih svađa popraćenih omalovažavanjem, izrugivanjem ili vrijeđanjem protivnika. Književne polemike kao rasprave koje su dostupne široj javnosti najčešće tiskanim publicističkim medijima, verbalni su oblik komunikacije. „Svaka komunikacija, posebice javna, podrazumijeva prijenos, razmjenu značenja, no ono ne proistječe samo iz jezičnoga sustava već iz namjere i mogućnosti pošiljatelja te situacijskoga i jezičnog konteksta.“ (Kuna, 2009: 81)

Jezična disciplina iz koje proizlazi takav pristup temi naziva se pragmalingvistika (pragmatika)¹. Pragmatika proučava kompetencije sudionika komunikacije u određenom socijalnom kontekstu što uključuje njihove urođene sposobnosti, ali i one stečene u procesu socijalizacije. „They need to know how to say what they want to say with the level of formality, politeness, and directness required in a situation, or sometimes not to speak at all and communicate intention only non-verbally.“ (Taguchi, 2014: 472) Pragmalingvistička proučavanja obuhvaćaju leksičku, rečeničnu i tekstnu razinu. „Jedinice kojima se služi pragmatika imaju različite nazive ovisno o nivoima koje opisuju. Ako ih usporedimo s jezičnim jedinicama, dobivamo na leksičkoj razini pragrameme, na rečeničnoj razini govorne činove, a na tekstovnoj razini diskurz.“ (Pintarić, 2002: 38) U ovom će se radu proučavati ostvaraj uljudnih i neuljudnih strategija na svim spomenutim razinama pragmatike. „S obzirom na medij kojim se verbalna komunikacija ostvaruje uljudnost je moguće proučavati u govornoj komunikaciji (komunikaciji govorenim jezikom) te u pisanoj komunikaciji (komunikaciji pisanim jezikom).“ (Marot, 2005: 57) Budući da polemički tekstovi pripadaju tiskanom publicističkom materijalu, u ovom će se radu istraživati (ne)uljudnost u pisanoj verbalnoj komunikaciji. Nedostatak je pisane komunikacije nemogućnost iščitavanja i neverbalnih sredstava komunikacije koja podrazumijevaju paralingvistička sredstva koja se odnose uglavnom na prozodijska obilježja (boja, jačina, visina glasa, intonacija, brzina govorenja) kao i govor tijela (držanje tijela, geste, mimike, prostorna udaljenost) te organizaciju vremenskog rasporeda u odgovarajućim situacijama.

U osvrtanju na znanstvenu literaturu najviše će referenci biti na knjigu *Forbidden words* K. Allana i K. Burrige (2006) koja je poslužila kao osnovna teorijska podloga u opisivanju primjera neuljudnih strategija. Također, kao veliki doprinos u teorijskom shvaćanju neuljudnosti poslužila je knjiga J. Culpepera (2011) i istraživanje Lj. Šarić i T. Felberg (2015) o neuljudnim strategijama u publicističkom stilu.

¹ Osvrnuvši se na terminologiju, Tadić (1987: 88) zaključuje da je termin pragmalingvistika „nespretno skovan i morao bi poštivajući starogrčki korijen riječi, zapravo glasiti pragmatolingvistika“. Prikladnijima smatra termine *lingvistička pragmatika* ili samo *pragmatika*. „Pragmatika se bavi svim vidovima upotrebe jezika i pojavama koje su uz nju vezane. Van engleskog jezičnog područja često se može naći u preciznijem obliku kao *lingvistička pragmatika* ili *pragmalingvistika*.“ (Tadić, 1987: 88) Trask (2005: 260) bilježi isključivo termin *pragmatika* pod kojim podrazumijeva proučavanje vrste značenja koje „nije svojstveno samom jezičnom izrazu, već nastaje kao posljedica međudjelovanja jezičnog izraza s kontekstom u kojem se upotrebljava“. Također upozorava da „se u kontinentalnoj Europi naziv pragmatika često upotrebljava u mnogo širem smislu nego u zemljama engleskog govornog područja, te da obuhvaća veći broj pojava koje bi lingvisti u zemljama engleskog govornog područja svrstali isključivo u sociolingvistiku“ (Trak, 2005: 261).

Analiza korpusa sastoji se od zasebne analize svakog teksta prema redosljedu njihova objavljivanja. Najprije se izdvajaju prepoznate uljudne strategije, a zatim neuljudne. S obzirom na to da su strategije uljudnosti prisutne samo u starijoj polemici i to u manjoj mjeri naglasak će u radu svakako biti na neuljudnim strategijama. Nakon obrade tekstova koji su dio iste polemike daje se njihova kratka usporedba, a nakon obrade svih tekstova donosi se usporedba dviju obrađenih polemika. Usporedbe se temelje na izdvajanju sličnosti i razlika između tekstova. U zaključku se iznose osnovna zapažanja o obrađenom problemu. Pokušava se odgovoriti na pitanja koji su tipični obrasci neuljudnih strategija u književnim polemikama, zašto pisci pribjegavaju određenim strategijskim vrstama, koje su posljedice njihove uporabe te što nam govori razlika između polemika o duhu vremena u kojem su nastale.

Konačni je cilj rada pridonijeti spoznajama o hrvatskim književnim polemikama s pragmalingvističkog pristupa.

2. Razrada

2. 1. Uljudnost i neuljudnost kao strategije komunikacije

Geoffrey Leech uvodi u pragmatiku načelo uljudnosti (*Politeness principle*) razlikujući šest načela (maksima) potrebnih kako bi se objasnio odnos između smisla i značenja u ljudskoj komunikaciji: maksima takta, velikodušnosti, odobravanja, skromnosti, suglasnosti, simpatije. Sva su načela usmjerena svođenju na najmanju moguću mjeru izražavanja neuljudnih mnijenja i svođenju na najveću moguću mjeru izražavanja uljudnih mnijenja. „Penelope Brown i Stephen Lewison u središte svoje teorije uljudnosti stavljaju koncept 'obrazu' u smislu ugleda, što se odnosi na osjećaj pojedinca o vlastitoj vrijednosti koji može biti ugrožen ili opravdan kroz komunikaciju s drugima nizom činova koji ugrožavaju obraz (suhoparna službenost, pozitivna uljudnost i negativna uljudnost).“ (Marot, 2005: 56) Dakle, obraz se zapravo odnosi na vlastitu sliku o sebi u javnosti koja podrazumijeva dva lika: pozitivni obraz koji znači potrebu za osjećajem prihvaćenosti u zajednici i negativni obraz koji predstavlja želju za samostalnošću i slobodom koju ne nameću drugi. Pozitivna uljudnost tada podrazumijeva usmjeravanje prema čijem pozitivnom obrazu, odnosno pojačavanje uljudnih uvjerenja, dok je negativna uljudnost usmjerena k čijem negativnom obrazu i smanjivanju iskaza negativnih uvjerenja. Prema Marot (2005: 54) uljudnost u komunikaciji podrazumijeva „pokazivanje obzira ili privid pokazivanja obzira prema drugima“. Robin Lakoff (1990: 34) uljudnost određuje detaljnije kao “a system of interpersonal relations designed to facilitate interaction by minimizing the potential for conflict and confrontation inherent in all human interchange“. Marot (2005: 55) u vezi s uljudnošću zaključuje da „upućuje na odnos prema nekome određen ne samo društvenim statusom i ulogom već i danom situacijom, afektivnim odnosima, namjerama i očekivanjima te psihičkim stanjem sudionika komunikacije“. Glede terminološkog određenja, kao srodan pojam uljudnosti često se u službi sinonima javlja pojam uglađenosti. Razlika u značenju pojmova je takva da se pojam uglađenost odnosi na vrstu ustaljenog sociolingvističkog ponašanja koje obuhvaća razne ritualizirane obrasce vezane uglavnom uz pojedine društvene slojeve i javna društvena zbivanja, dok se uljudnost smatra širim pojmom kulturološki određenim koji obuhvaća i šire socijalne kontekste, privatne i javne. Jasno je da su strategije uljudnosti, osim što su uvjetovane raznim čimbenicima kao što su pripadnost određenoj nacionalnosti, religiji ili kulturnom staležu, povijesno promjenjive te na taj način povezane s cjelokupnom evolucijom

čovjeka. „The manners regarded as polite in previous centuries sometimes seem ridiculously pedantic today and, if practised in the twenty-first century, would be inappropriate.“ (Allan i Burrige, 2006: 26) Filozof Henry Paul Grice 1983. svoj je koncept jezične komunikacije temeljio na načelu suradnje (*Cooperative principle*) koje glasi: „neka vaš doprinos razgovoru bude onakav kakav se traži, u momentu kad se traži prema očekivanoj svrsi i pravcu razgovora u kojem učestvujete“ (Grice, 1987: 58).

Govoreći o neuljudnosti, Culpeper (2011: 23) donosi opširnu definiciju kojom opisuje taj pojam:

Impoliteness is a negative attitude towards specific behaviours occurring in specific context. It is sustained by expectations, desires and/or beliefs about social organisation, including, in particular, how one person's or a group's identities are mediated by others in interaction. Situated behaviours are viewed negatively – considered 'impolite' – when they conflict with how one expects them to be, how one wants them to be and/or how one thinks how they ought to be. Such behaviours always have or are presumed to have emotional consequences for at least one participant, that is, they cause or are presumed to cause offence. Various factors can exacerbate how offensive an impolite behaviour is taken to be, including for example whether one understands a behaviour to be strongly intentional or not.

Razvidno je da u definiciji uzima u obzir važnost konteksta, namjere i posljedice. Kao i uljudnost, neuljudnost može biti ostvarena verbalno i neverbalno, a nužan je subjekt na čije se emocije djeluje negativno. „We understand linguistic impoliteness as language use intended to cause offense or potentially doing so.“ (Šarić i Felberg, 2015: 127) Dakle, s lingvističkog gledišta jezik postaje glavno sredstvo za izražavanje (ne)uljudnosti. To često znači uporabu disfemizama koji za razliku od ortofemizama (formalan izraz) i eufemizama (figurativan izraz) djeluju negativno na primatelja kojem su upućeni. „Dysphemistic expressions include curses, name-calling, and any sort of derogatory comment directed towards others in order to insult or to wound them.“ (Allan i Burrige, 2006: 31) O tome kakav će oblik komunikacije i ponašanja sudionik komunikacije odabrati, ovisi o više čimbenika. „Whether or not language behaviour counts as good manners will depend on a number of factors. These include: the relationship between speakers, their audience, and anyone within earshot; the subject matter; the situation (setting); and whether a spoken or written medium is used. In other words: politeness is wedded to context, place and time.“ (Allan i Burrige, 2006: 30) Culpeper (2011: 12) također naglašava važnost poznavanja konteksta kao preduvjeta za ostvarivanje (ne)uljudnih strategija: “Research on impoliteness needs some way of capturing the fact that different groups of people – different ‘cultures’ – have different norms and different values.”

Osim konteksta, mjesta i vremena na uporabu uljudnih ili neuljudnih oblika izražavanja utjecat će prije svega i kulturna svijest pojedinca te njegova mogućnost prepoznavanja situacija i odgovarajućih obrazaca ponašanja.

“Impoliteness realizations are often a reaction to a previous impolite text or event: some texts make reference to texts with potentially offending elements by another discourse participant.” (Šarić i Felberg, 2015: 132) Takav je slučaj većinom i kada su književne polemike u pitanju. Uvijek netko prvi započinje raspravu napadom na protivnika koji se, ovisno o izrazu napadača, lako nađe uvrijeđen te odluči odgovoriti istom mjerom i na taj se način rasprava razvija i zaoštrava.

2. 2. Obradeni korpus – kontekst nastanka

Korpus tekstova korištenih za istraživanje obuhvaća dva polemička teksta iz 20. i dva iz 21. stoljeća. U prosincu 1907. zagrebački časopis *Hrvatska smotra* donosi Matošev članak kojim on recenzira književni rad Janka Polića Kamova. Recenzija od desetak stranica naslovljena je pogrdno, izrazom za koji je smatrao da najbolje opisuje Kamovljevu poeziju. Naslov glasi *Lirika lizanja i poezija pljućkanja*. „Njezin se autor, kako mu je to svojstveno, poigrava leksemima i citatima preuzetima iz Kamovljeve poezije; inače, ne samo u naslovu nego i u cijelom prikazu Matoš upotrebljava Kamovljeve lekseme koji su mu poslužili za sastavljanje najbolje porazne kritike.“ (Asino, 2007: 295) Matoš je u predgovoru svoje knjige polemičkih članaka metaforički objasnio razlog svojeg vječnog polemiziranja sa suvremenim pripadnicima hrvatske književne scene: *Nije samo ono dobar vrtlar što zna sijati, saditi i kalamiti rijetko cvijeće i sočne voćke. Vrt se treba i plijeviti, da se na štetu korisnoga ne rastići čkalj, kopriva i ini drač* (Matoš, 1973: 7). Smatrao je svojom obavezom kao kvalitetnog književnika i novinskog djelatnika ne samo stvarati nova književnoumjetnički vrijedna djela, već i upozoravati autore (i javnost) o njihovoj zabludi o kvaliteti nekih novih književnih pokušaja. Zašto se namjerio i na Kamova, objašnjava u uvodu svoje recenzije. U *Savremeniku* je pročitao prikaz Milana Marjanovića o Janku Poliću Kamovu kojeg je Marjanović predstavio kao novog talenta na hrvatskoj književnoj sceni. Navodi kako nakon takvog pohvalnog prikaza tog pisca nije mogao odoljeti, a da ne pročita njegova djela: *Zanimaše me mlad i sasvim nepoznat autor »neobična talenta«, kod kojeg se »upravo g u š i i misao i m j e r a i u m i j e ć e u samoj hipertrofiji p o r e d b i, metafora, sočnih fraza, plastičnih figura«.* *Htjedoh bliže upoznati neobična djela kojima se ne može »prigovoriti*

nedostatak nego samo suvišak» (Matoš, 1973: 109). Vidljivo je da je u objašnjenju citirao Marjanovićeve riječi kojima je iznio sud o Kamovljevu djelu, a neke je riječi i grafijski istaknuo. Kamovljev odgovor nosi datum: Punat (na otoku Krku), 22. srpnja 1908. g. Naslovio ga je prema osobi kojoj je upućen, dakle naslov je jednostavno *A. G. Matoš*. Kamovljev sažeti odgovor bio je rezultat Matoševa napada: *Kritike se Matoševe ne čitaju radi pisca dotičnog djela nego radi autora dotične kritike*. (Kamov, 1973: 136) U prvoj rečenici svog teksta iznio je svoje stajalište prema kojem Matoš svojim kritikama ne skreće pažnju toliko na pisce koje kritizira, koliko je skreće na sebe i osvjetljuje svoju pojavu.

Kao primjer za proučavanje iz 21. stoljeća izabrana je poznata žustra polemika koja se vodila između Miljenka Jergovića i Ivana Aralice. Jergović 2002. godine piše kritički tekst objavljen u *Globusu* u dva dijela naslovljena: *Junak „Fukare“ odgovara svome piscu i Skinhed s Dinare*. Objašnjava kako ga je na pisanje potaknula činjenica što se je prepoznao u glavnom liku Araličina novog romana naslovljenog *Fukara* i smatrao je da Aralica na taj način želi djelovati protiv njega, odnosno kako sam kaže „eliminirati ga iz hrvatske kulture.“ Upravo zbog toga stoji takav naslov prvog dijela kolumne, a naslov drugog dijela podrugljivi je izraz u kojem se aludira na Araličinu politiku i podrijetlo. Jergović u tekstu navodi: *Odgovarati na njegovu mahnitost u mom slučaju znači samo obranu prava na viši stupanj normalnosti i pokušaj dokazivanja preplašenim građanima da im od Ivana Aralice i krda koje ga prati ne prijete nikakva opasnost*. (Jergović, 2003: 30) Jergović je spretno svoj napad definirao kao obranu i prebacio na Aralicu odgovornost započinjanje polemike napadom na njega svojim satiričkim romanom. Uz objavu Araličina odgovora, koji je tiskan iste godine u *Globusu* također u dva dijela, u Pavićičevoj knjizi stoji naslov *Kad sam pročitao Jergovićev napad, osjetio sam zadovoljstvo što sam napisao „Fukaru“*. Aralica tekst započinje sljedećom rečenicom: *Kao i Jergović, dok je pisao svoj dvodijelni napad na moju osobu, moje knjige i moju politiku pod naslovom Junak „Fukare“ odgovara svome piscu i Skinhed s Dinare, i ja sam dvojan odgovarati ili ne odgovarati na taj napad, tko zna koji po redu i tko zna koji u redu što će ga Jergović i odsad nizati*. (Aralica, 2003: 41) Aralica svoj odgovor također objašnjava kao obranu na tuđi napad. Izražava svoju nedoumicu oko pisanja odgovora Jergoviću, a u daljnjem tekstu opravdava se navodeći kako je bio prisiljen odgovoriti, odnosno obraniti se od raznih optužaba, zbog pritiska članova obitelji i rodbine koji nisu više mogli podnositi takve optužbe te su počeli prijetiti da će se s Jergovićem obračunati na sudu. Njegov je tekst u *Globusu* tiskan s redakcijski kraćenjima, no Pavičić je u svoju knjigu uvrstio

cijeli tekst s naznačenim izbačenim dijelovima tako da će se analiza vršiti na kompletnom tekstu.

U nastavku će biti predstavljene uljudne i neuljudne strategije prepoznate u pojedinom od najavljenih tekstova uz potkrjepu primjerima.

2. 3. A. G. Matoš: *Lirika lizanja i poezija pljuckanja*

2. 3. 1. Oslovljavanje kao strategija uljudnosti

Lirika lizanja i poezija pljuckanja tekst je koji je zapravo podjednako uperen protiv pisca Kamova i njegova recenzenta Milana Marjanovića. „Polemičku analizu Kamovljevih djela Matoš najavljuje polemičkom analizom Marjanovićeve kritike.“ (Bagić, 1999: 110) To će se vidjeti već u prva dva primjera u kojima se ističe jedan oblik uljudne strategije, a to je uporaba adresativnog pragmema *gospodin* u oslovljavanju:

(1) *Pročitavši onomad prikaz g. Marjanovića (u „Savremeniku“) o novom jednom talentu, g. Janku Poliću Kamovu, ne mogah odoljeti a da ne pročitam njegove knjige.* (M, 109)²

(2) *Dosele nađoh da kritičari manišu pjesnicima baš obratno, kudeći njihovu oskudicu fantazije, duha, osjećajnosti, i g. Milan Marjanović je prvi od meni poznatih recenzenata koji nalazi samo tu slabost u jednom talentu da je odviše silan, dok je g. Janko Polić Kamov jedini od meni poznatih europskih pisaca kojemu se pripisuje hipertrofija sposobnosti, velik talent, kao jedina mana.* (M, 109)

Funkcija adresativnih pragmema jest obraćanje sugovorniku „radi pokazivanja osjećaja prema njemu te radi svraćanja pozornosti na govornikovu osobu i izričaj“ (Pintarić, 2002: 146). *Gospodin*, *gospođa* i *gospođica* imenice su u hrvatskom jeziku koje služe za konvencionalno oslovljavanje. Ti se leksemi ujedno smatraju honorificima, odnosno izrazima „pomoću kojih se iskazuje poštovanje prema sugovorniku“ (Matešić i Plešković, 2013: 6). Razlog zbog kojeg je Matoš pribjegao honorifikaciji čini se očitim. Izražavanjem poštovanja prema subjektima s kojima se sukobljava čuva svoj obraz pred javnošću kao kulturološki obrazovana osoba. Honorifik *gospodin* u hrvatskom se jeziku u obraćanju može rabiti samostalno ili kao apozicija. U službi apozicije dolazi uz osobno ime, prezime i funkciju. U navedenim primjera

² Radi ekonomičnosti i preglednosti kod navođenja primjera u zagradi se bilježe samo prvo slovo prezimena autora i broj stranice s koje je primjer preuzet, dok je potpuna bibliografska jedinica navedena u popisu izvora.

honorifik se javlja uz puno ime i prezime ili samo uz prezime osobe. „Kao opozicija uz prezime i ime *gospodin* se pojavljuje da bi se prema konkretnoj osobi evocirao odnos poštovanja i/ili bliskosti, koja može imati različite konkretne manifestacije – primjerice suosjećanje.“ (Matešić i Plešković, 2013: 10) Honorifici, dakle, služe za obilježavanje odnosa sudionika u komunikaciji. S obzirom na to da se iz teksta doznaje da Matoš u to vrijeme još nije poznao Kamova, već je samo pročitao Marjanovićev prikaz njegovih djela što ga je potaknulo da ih i on pročita i recenzira, u tom slučaju uporaba honorifika nije u službi izraza bliskosti, već djeluje kao prividni oblik iskazivanja poštovanja. Pojavljuje se i jedan zanimljiv primjer u kojemu je honorifik pridružen osobom imenu, a prezime dolazi u zagradi:

(3) *Ako sam benavi Gustl, ne bih se htio za pamet mijenjati sa pametnim gospodinom Jankom (Polićem)*. (M, 115)

„Certain strategies in this discourse can be perceived as impolite when some features of linguistic expression do not conform to the culturally shared notions of appropriateness for a given genre and situation; for example, when a first name is used instead of a surname or professional title.“ (Šarić i Felberg, 2015: 125) Budući da je u rečenici prisutna ironija na račun Kamova, takvim izrazom gdje osobno ime stavlja u prvi plan, a prezime u zagradu, vjerojatno ju je htio pojačati. U istom tekstu prisutni su i izrazi u oslovljavanju *Polić Kamov* ili samo *Polić* u kojima se izostavlja honorifik *gospodin* što znači da Matoš nije bio dosljedan u oslovljavanju. Na taj način postiže se ironijski učinak, osobito zato što ga u istom tekstu oslovljava honorifikom, ali i vrijeđa uporabom uvredljivih riječi i vulgarizama pa tu uljudne formule na neki način gube svoju vrijednost i smisao. Ta činjenica navodi i na pretpostavku da je honorifikacija u ovom slučaju više primjer uglađenosti nego uljudnosti s obzirom na to da je riječ o tekstu s početka 20. st. koji je nastao iz pera najvećeg književnika u doba moderne koji se kretao u uglednim književnim i društvenim krugovima.

2. 3. 2. Uvrede

Kao najuočljivija strategija neuljudnosti u Matoševu tekstu ističe se uvreda. „An insult, for example, is a conventionalised impoliteness formula.“ (Culpeper, 2011: 12) Dakle, nije neobično da uvreda kao najjednostavniji način izražavanja neuljudnosti dobiva prvo mjesto prema učestalosti pojave. „Insults are normally intended to wound the addressee or bring a third party into disrepute, or both.“ (Allan i Burridge, 2006: 79) S obzirom na to da je

polemika dostupna javnosti, uvrede koje Matoš iznosi protiv Kamova više su u službi da dovedu Kamova na loš glas, kao lošu osobu i književnika, nego da pobude u Kamovu negativne osjećaje. Matoš mu pripisuje pojmove koji se odnose na poremećaje u psihi i ponašanju:

(4) *On je sadik i masochista.* (M, 110)

„Gotovo u svim kulturama svijeta ekspresivno-emocionalni leksik sastoji se od tabu-riječi ili vulgarizama, izraza koji izazivaju zazor.“ (Lučić, 2015: 585) Matoš također vrijeđanje ostvaruje uporabom vulgarizama kojima vrijeđa protivnikovu inteligenciju i kvalitetu njegova pjesničkog rada. „There are many imprecations and epithets invoking mental subnormality or derangement: Airhead!, Silly!, Retard!, Moron!, Idiot!, Cretin!, Kook!, Loony!, Loopy!, Nincompoop!, Ninny!, Fool!...“ (Allan i Burridge, 2006: 81) Hrvatski ekvivalenti izraza *moron* i *fool* su *kreten* i *budala*, a Matoš ih je upotrijebio u svom vrijeđanju. Samo u jednoj rečenici upotrijebio je pet uvredljivih izraza:

(5) *Polić Kamov misli da pjesnik revolte mora grditi kao kočijaš, da pjesnik ludosti mora buncati i trućiati kao kreten i budala, da pjesnik svjetske gluposti mora biti glup, da pjesma o grdobi mora biti nakaradna i glupa.* (M, 111)

U idućem primjeru upotrijebio je protiv njega vlastite stihove koje je Kamov iznio u 1. licu (»Po njoj postah pjesnik blata, pjesnik mržnje, pjesnik psosti«, pjesma *Cjelov*) s ciljem pridavanja imeničkih atributa čije značenje ima negativan predznak:

(6) *On je »pjesnik blata, pjesnik mržnje, pjesnik zlosti«.* (Matoš, 110)

Također, u tekstu ga naziva i *kočijašem*, *anarhistom* i *šeret-budalom*, izrazom kojim želi naglasiti da je dovoljno neozbiljan i intelektualno zaknut da bi napisao i tiskao takve tekstove:

(7) *Samo luda, ili što je još gore, silom luda, »šeret-budala«, mogaše ih napisati i – izdavati, pa još vlastitim troškom.* (M, 113)

U Matoševom kritiziranju Kamovljeva književnog stvaralaštva sveprisutna je metoda iscrpljujućeg citiranja teksta koji zatim negira. Na taj način postaje sklon postupku prema kojem „najprije iz fikcijskog svijeta Kamovljeve lirike preuzima iskaze njegova lirskog subjekta, polemički ih defikcionalizira, postvaruje te potom Kamova imenuje“ (Bagić, 1999: 116). Tako nastaju razne uvredljive sintagme kao što su *pjesnik ušesa*, *pjesnik bluda*,

gorostasni bludnik, sterilni rasplodnik, pjesnik psovača, pjesnik mržnje, pjesnik psosti, pjesnik nosa i sl. Matoš u podjednakoj mjeri vrijeđa Kamova na osobnom i književnom planu, koristeći se čitavim nizom uvredljivih izraza kojima osporava kvalitetu njegova književnog rada te ga poistovjećuje s apstraktnim pojmovima kao što su *apokalipsa*, *apsurd*, *nesmisao*, *bесmislica*, *glupost* kojima pokušava naglasiti potpuno odstupanje od literarnih normi i nepostojanje ikakvih književnoumjetničkih vrijednosti:

(8) *Jelovšekove smušene „Simfonije“ su prema toj apokalipsi od mistifikatorskih budalaština i mesopusnih lakrdija prava muzika.* (M, 112)

(9) *Jest, apsurd su te pjesme i te drame, nemaju ni trunka poezije iz tog prostog razloga jer nesmisao i apsurd nije poetičan, premda može biti smiješan.* (M, 110)

Matoš je svoju recenziju temeljio na četirima Kamovljevim djelima izdanim 1907. godine: dva liriska (*Psovka*, *Ištipana hartija*) i dvije drame (*Tragedija mozgova*, *Na rođenoj grudi*). Vidljivo je da i poeziju i dramu poistovjećuje s apsurdom i nesmisлом te aludira na to da su smiješne. Primjer (10) jedini je u kojem je u istoj rečenici prisutna apsolutna negacija prisutnosti ikakvih literarnih načela u Kamovljevoj poeziji što je dodatno naglašeno ponavljanjem riječi *ničega*, ali i izdvajanje sitnih kvaliteta u njegovu radu:

(10) *U tim mistifikacijama kod kojih su – kao kod g. Babića – uvijek »sva prava pridržana«, nema ničega, ama apsolutno ničega, što se ne bi kosilo sa literarnim načelima naših utilitarističnih i »zdravih« naprednjačkih kritičara, osim nekoliko simpatičnih i nesuvislih fraza u korist slobodne »misli« i »nauke«, te nekoliko antisvećeničkih ispada.* (M, 110)

Također, u istom primjeru pojedine izraze stavlja u navodnike s ciljem ironizacije pojmova koje ne smatra prikladno upotrijebljenim u tom kontekstu, odnosno naprednjačke kritičare koje spominje zasigurno ne smatra zdravim (u intelektualnom smislu) isto kao i slobodnu misao i nauku koju spominje. Matoš ne posustaje u napadanju koje i dalje ostvaruje nizanjem specifičnih atributnih skupova kojima degradira vrijednost njegova rada. Jednostavno je ushićen njegovim antitalentom:

(11) *Koliko vratolomnih besmislica, megalomanskih gluposti, savršenih apsurdnosti u velikoj pozi neshvaćene misli!* (M, 112)

(12) *Ta djela sa »pridržanim pravima« nisu samo neprirodna i pornografska, ne samo abnormalne seksualnosti i abnormalne etike, nego su nenormalna logikom.* (M, 113)

Njegovu poetiku i retoriku opisuje i pridjevima u službi atributa koji su izvedeni od vulgarizama (*idiot, kreten*), osporava njegovu sposobnost dobrog rimovanja, optužuje ga što piše i sonete:

(13) *Taj dijaboličar idiotske poetike i kretenske retorike rimuje (česma – pjesma!) užasno, usuđuje se pisati i sonete.* (M, 114)

Vidljivo je da Matoš u brojnim primjerima vrijeđanja protivnika rabi razne uvredljive izraze, vulgarizme i riječi koje ovisno o kontekstu dobivaju negativno značenje. Uvrede ne moraju biti isključivo uvredljivi izrazi ili vulgarizmi. „Pragmatički usmjerena proučavanja nužno uključuju interpretaciju onog što ljudi misle u određenom kontekstu i kako kontekst utječe na izrečeno.“ (Kuna, 2009: 82) Izrazi kao što su *nesmisao, apsurd, smiješan* neće u svakom slučaju imati negativno značenje kao što imaju u ovom, a to je jasno iz konteksta. Kada Matoš kaže da su djela smiješna, ne želi reći da su zabavna ili humoristična u pozitivnom smislu, već da je zapravo smiješno koliko su apsurdna i bezvrijedna. Iznošenje uvreda podrazumijeva vrijeđanje Kamovljeva intelekta, morala te osporavanje kvalitete njegova proznog i pjesničkog umjetničkog stvaralaštva.

2. 3. 3. Ironija i sarkazam

Kao dijelu svoje verbalne agresije Matoš pribjegava i ironiji koja „označuje izražavanje putem suprotnosti, odnosno misli se zapravo obrnuto od onoga što se kaže“ (Solar, 1996: 86). Na taj način ironičke pohvale hvaljenika zapravo izvrgavaju ruglu. „Konkretna prilika u kojima se govornik služi ironijom, poznavanje njegova pravog mnijenja, a najviše ton kojim izriče svoj sud, dopuštaju slušaocu da shvati pravo mišljenje govornikovo.“ (Škreb i Stamać, 1998: 261) U *Hrvatskom leksikonu* (2016) ironija je definirana kao „podrugljivo stajalište ili način izražavanja kojemu je svojstvena duhovita suprotnost između prividno pozitivnoga vanjskoga držanja i stvarno negativnoga stajališta koje se tim držanjem prikriva“, a sarkazam kao „oštra i gorka poruga, nemilosrdan ukor; za razliku od humora, sarkazam vrijednosno osporava predmete svoje poruge.“ Kao primjeri izdvojene su sljedeće rečenice:

(14) *Ali štipanje i motanje nije najkarakterističnije obilježje te napredne poezije.* (M, 112)

(15) *Evo, ovakva je najnovija poezija koju preporuča moralni i napredni gospodin Marjanović*. (M, 117)

(16) *Napredne, velike misli, zar ne?* (M, 112)

Dakako da govoreći o naprednoj poeziji aludira na suprotno značenje, tj. na bezvrijednu, neumjetničku poeziju, isto kao i kada govoreći o moralnom i naprednom gospodinu Marjanoviću zapravo ironizira njegovu sposobnost objektivne procjene vrijednosti nečijeg književnog rada, u ovom slučaju Kamovljeva. Primjer (16) rečenica je koja slijedi nakon navođenja nekih Kamovljevih stihova pa je ironija sasvim očita. Takvim načinom zapravo ismijava i podcjenjuje protivnika (i njegovog suradnika), želi ga pred javnošću prikazati nesposobnim i neozbiljnim. U istu svrhu koristi se i sarkazmom:

(17) *Šta ćemo, ne možemo mi svi bolovati od hipertrofije talenta kao pisac „Tragedije mozgova“, pjesnik bluda, ušesa, roktanja, pljućkanja i lizanja, koji mrzi honorare, piše u feljton „Pokreta“ i ubija bludnice, imenom Kitty, što se iza toga udavaju i nose s u r k u.* (M, 115)

(18) *Gospodin Janko Polić Kamov je plodan kao kunić ili g. Milan Marjanović*. (M, 115)

(19) *Hehehe!* (M, 116)

Sarkazam kao pojačana ironija uključuje jedan stupanj pakosnije poruge kao što je to vidljivo u primjeru gdje Kamova i Marjanovića uspoređuje s kunićem. Primjer (19) sarkastičan je smijeh ubačen također nakon citiranja Kamovljevih stihova s ciljem umanjivanja njihovih vrijednosti. Ubacivanje smijeha funkcionira kao najjednostavniji način kojim daje do znanja da su ti stihovi za njega bezvrijedni i smiješni. Primjer (20) također je uvredljivo intoniran:

(20) *Gospodin Polić Kamov čak i papir ljubi i »siluje«, i ja mu to dragovoljno vjerujem.* (M, 111)

Taj slučaj može se shvatiti kao svojevrsno sarkastično pretjerivanje. Teško je povjerovati da Matoš zaista vjeruje da Kamov doslovno siluje papir, no odlučio se za takvu izjavu kako bi dao do znanja da ga ništa nastrano u protivnikovu ponašanju ne bi začudilo. Netom prije tog primjera u tekstu kaže za njega da je *kršten znojem ljubavnika i sadika* pa je jasno kakvu ima sliku o njemu kao osobi. Ironija i sarkazam postupci su kojima se, osim iskazivanja neuljudnosti, u ovom slučaju iskazuje i nepoštovanje, ismijavanje te potreba za protivnikovim izvrgavanje ruglu u očima javnosti. „To insult someone verbally is to abuse them by assailing

them with contemptuous, perhaps insolent, language that may include an element of bragging.“ (Allan i Burrige, 2006: 79) Činjenica je da Matoš, negirajući Kamovljevu kvalitetu rada i Marjanovićevu sposobnost njegove procjene, zapravo sebe predstavlja kao osobu kompetentnu u tim područjima, i u književnom stvaranju i u recenziranju. Diskreditirajući protivnika istodobno uzvisuje sebe te na taj način pokazuje dvostruku neuljudnost kojom Kamova udaljava od njegova zvanja pisca i prikazuje ga kao osobu koja se zanosi svojim nagonima i strastima u neuspjelim pokušajima njihova pretakanja u kvalitetno književno djelo.

2. 3. 4. Optužbe

Jedna od neuljudnih strategija jest i optužba. Optužbama se uvijek na protivnika svaljuje krivnja za neki nekorektan postupak koji se kosi s osobnim, društvenim ili zakonskim normama dobrog ponašanja. Matoš optužuje Kamova da je podvalio svoja djela gospodinu Marjanoviću, koja je Marjanović zatim pohvalio, tj. smatra da Marjanović nije sposoban razlučiti kvalitetan i nekvalitetan rad te mu je Kamov “podvalio“ svoj rad s ciljem da dobije sigurnu pozitivnu kritiku. Optužen je za iskorištavanje druge osobe radi osobnih ciljeva:

(21) *Uostalom, g. Polić Kamov nije prvi feljtonista „Pokreta“ koji je svom sintetičnom kolegi »podvalio«.* (M, 110)

Pridružujući imenici *kolega* pridjev *sintetični*, usput se ponovno narugao i Marjanoviću. Istaknuo je njegovu kvalitetu, ali ne kako bi ga pohvalio nego još žešće napao. Spomenuti atribut samo je još jedan primjer ironije kojom ismijava protivnika. Također, Kamova optužuje i za plagijat želeći osporiti autentičnost njegova rada te implicitno naglasiti kvalitetu svojeg jer navodi da Kamov plagira upravo njega:

(22) *Negdje napisah da je sve prirodno, pa bolest i smrt, a taj naučni bodlerovac što me, plagirajući me pomalo tu i tamo, naziva benom, veli: »A bolest nije prirodna? O otkle je onda došla? Pala s neba?«* (M, 117)

2. 3. 5. Omalovažavanje i podcjenjivanje

Da Matoš nije štedio svog protivnika do samog kraja svog teksta, dokazuju i primjeri u kojima ga omalovažava i do krajnosti podcjenjuje njegovu poetiku. Kao glavno oružje napada

već po navici upotrebljava stihove iz Kamoljeva stvaralaštva:

(23) *No pročitavši – teškom mukom! – „Na rođenoj grudi“, „Tragediju mozga“, „Ištibanu hartiju“ i „Psovku“, uvjerih se da g. Polić Kamov sasvim tačno obilježava svoju poeziju ovako:*

Apsurd postaje pjesma moja i nema ludnice za mene. (M, 109)

Dakle, on je zapravo i ovdje upotrijebio Kamovljeve stihove protiv njega, da mu se naruga i ospori kvalitetu njegova književnog rada. Pjesništvo proglašava apsurdnim, a Kamova ludim. Tekst je završio rečenicama u kojim izravno negira njegov status književnika i u području poezije i drame. Vidljivo je da Matoš rabi razne strategije neuljudnosti kako bi diskreditirao protivnika, a ponekad se javlja i više od jedne u istoj rečenici. O uljudnosti nije mario jer je bio svjestan u kakav se oblik rasprave upustio. „Polemics as a genre is more tolerant to impoliteness than other genres.” (Šarić i Felberg, 2015: 131)

2. 4. Janko Polić Kamov: A. G. Matoš

2. 4. 1. Iskazivanje poštovanja i komplimentiranje

Kamovljev tekst znatno je kraći od Matoševe kritike, iznosi svega jednu stranicu teksta u kojem je kratko i jasno iznio svoj odgovor. Za razliku od Matoša izostavlja pragmeme oslovljavanja i oslovljava ga isključivo prezimenom. Ipak, iskazuje mu poštovanje na drugačiji način što je vidljivo u sljedećem primjeru:

(24) *Ali sve to ne osvjetljuje nimalo one koje je Matoš pogrdio i iskritikovao, nego sve to osvjetljuje pojavu Matoševu; a kako je Matoš literata, ja ću radi publike i Matoša upozoriti na troje. (K, 136)*

Vidljivo je da Kamov priznaje njegov status književnika za razliku od Matoša koji je rečenicom kojom njega negira kao književnika, zaokružio svoj tekst. Kamov se vjerojatno želio dokazati objektivnijim i na taj način i profesionalnijim od Matoša u kritiziranju. Mnogi bi vjerojatno prema tadašnjoj dobi pisaca (Kamov 13 godina mlađi od Matoša) i poetici kakvu zastupaju u svojim djelima očekivali obrnuti postupak. Objektivnošću je pokušao demaskirati Matoša i diskretno zaštititi sebe i svoju literaturu. U pojedinim primjerima na isti se način odnosi i prema Matoševu književnom stvaralaštvu:

(25) Kako duhovitost, sjaj i blistavost njegove stilistike raste s odmicanjem od domovine, tako kletva, grdnja i prostaštvo raste s približavanjem rođenoj grudi. (K, 136)

(26) On se je prije smijao i nasmijavao, zanašao i oduševljavao, sipao i posipavao – sada kune, sikti i hropti. (K, 136)

Kamov ne samo da priznaje kvalitetu Matoševih djela već mu na neki način i komplimentira upotrebljavajući imenice (*duhovitost, sjaj, blistavost*) i glagole (*smijao, nasmijavao, zanašao, oduševljavao, sipao, posipavao*) koji sa sobom nose isključivo pozitivno značenje, barem u ovom kontekstu. Istina je da je jednostavno mogao reći da kvaliteta njegova stvaralaštva raste s odmicanjem od domovine ili da je prije pokazivao iznimne uzlete, no s razlogom se odlučio za takve izraze i to zato kako bi ih doveo u kontrast s drugim dijelom rečenice u kojem ga nakon veličanja spušta na zemlju. Kao kontrast sjaju njegova prošlog rada novije stvaralaštvo opisuje veoma negativno obilježenim imenicama (*kletva, grdnja, prostaštvo*) i glagolima (*kune, sikti, hropti*). „U nekim kontekstima nedostatak hvaljenja (komplimentiranja), prije negoli hvaljenje može biti protumačen kao čin koji prijeti obrazu jer podrazumijeva zavist, nezainteresiranost ili oblik kritike.“ (Kuna, 2009: 88) Kamov je također možda želio izbjeći da ga se etiketira kao zavidnog pa je posegnuo za pohvalom kao uvodom u daljnje žešće obraćanje. Dakle, on priznaje Matoša kao književnika i hvali vrijednost njegova prošlog književnog rada, dok Matoš osporava vrijednost njegova cjelokupnog književnog rada, ali i njega kao pisca, odnosno lirika i dramatičara.

2. 4. 2. Uvrede

Kao neuljudna strategija izdvaja se kod Kamova vrijeđanje koje podrazumijeva i uporabu vulgarizma i to istog kojeg je Matoš u svojem tekstu uputio njemu:

(27) I bio je jedna duhovita budala jedne neduhovite princese... (K, 136)

Također, osvrnuvši se na njegov način književnog pisanja i polemiziranja, naziva ga *podrugivačem, zabavljačem, pogrđivačem, i psovačem*. Nizanjem radnih imenica (*nomina agentis*) pripisuje mu razna zanimanja kojima je svrha udaljiti ga u identifikaciji kao književnika, odnosno sufiksom *-ač* naglašava njegovu sklonost brojnim aktivnostima samo ne pisanju. Aktivnosti koje spominje zapravo su vezane uz pisanje, no želi naglasiti kako se umjesto pisanjem kvalitetnih književnih djela bavi izrugivanjem, psovanjem i sl. U prijašnjim

primjerima vidljivo je da Kamov uz pohvalu Matoševa prošlog književnog rada iznosi i zamjerke na račun njegovih novijih djela. Predstavio ga je kao pisca koji više nema snage za istinske umjetničke uzlete. U primjeru (28) to je pogrdno izrazio kao *Hropac jednog talenta*, zamišljenim naslovom koji bi nosilo djelo u kojem bi ismijao Matošev nedostatak inspiracije za stvaranje novih kvalitetnih književnih radova. Ta se rečenica ujedno može shvatiti i kao svojevrsna prijetnja, odnosno Kamovljeva najava da će možda u satiričnom stilu opjevati Matošev navodno ugasli talent:

(28) *Pa ako sam opjevao Ridanje jedne bludnice, zašto da ne opjevam i »Hropac jednog talenta«?* (K, 137)

2. 4. 3. Optužbe

Iako je Kamov na početku pohvalio Matoša, također je iznio optužbe protiv njega kojima je cilj u ovom slučaju ipak više bio obrana nego napad:

(29) *Njegova je srdžba žuč, zavist i zloba, nešto nalik na asketizam i moralisanje onih koji su postali impotentni jer su mogli previše ljubiti i jer bi htjeli još.* (K, 136)

(30) *Možda se varam, ali ako se ja varam, onda Matoš laže.* (K, 136)

Optužuje ga da je zavidan, ljubomoran, zloban te frustriran u svojoj nemogućnosti stvaranja. U primjeru (30) optužuje ga za laž, ali pod pretpostavkom da je on u pravu. Želi ispasti pristojan, pa se ograđuje zbog svoje možebitne zablude, ali zato ističe tešku riječ „laž“ koja svojim kontrastom pridonosi većoj težini napada. Tom rečenicom ostavlja prostora (čitateljima) za odluku o tome tko je u pravu i tko zapravo laže.

2. 4. 4. Zamka

Proučivši i Kamovljev odgovor Matošu, Bagić (1999: 118) navodi kako „pri kraju teksta on Matoša provocira tipičnom polemičarskom logičkom zamkom“:

(31) *On mi se sada može narugati i može me izgrditi: ako mi se naruga dokazat će da sam se ja prevario i da je on slagao, ako me pogrdi, dokazat će da je bio iskren i da sam ja napisao istinu.* (K, 137)

Nudi mu alternativu iz koje može izaći samo kao gubitnik. „Implicitno se obraćajući čitateljima, Kamov ostavlja Matošu dvije nepovoljne mogućnosti za reakciju – da laže i da potvrdi kako je njegov protivnik u pravu.“ (Bagić, 1999: 118) Dakle, takvom strategijom stavlja protivnika u nepogodnu poziciju: svojim postupkom može diskreditirati sam sebe priznajući da je lažov ili dokazati da je protivnik u pravu. U oba slučaja Matoš bi bio prisiljen na neki način osporiti svoje prošle tvrdnje. Kamov je na taj način protivnika spretno stjerao u kut ne ostavivši mu prostora za obranu što svakako funkcionira kao neuljudna strategija.

2. 5. Usporedba polemičkih tekstova iz 20. stoljeća

Usporedivši nakon analize Matošev i Kamovljev polemički tekst, prva vidljiva razlika jest u opsegu samih tekstova koji upućuju na to da je prvotni napadač imao puno više toga za reći s obzirom na to da je riječ o omjeru od oko devet Matoševih stranica naprama Kamovljevoj jednoj. Na taj način Matoš je dao do znanja kako je on pisac od većeg formata koji si uzima za pravo da minuciozno razloži suparnikovo neznanje te sebe istakne ne samo kao književnika već i sustavnog dijagnostičara pa čak i svojevrsnog patologa hrvatske književne scene. Neuljudne strategije su prevladale, dok je kod Kamova, kao posljedica težnje k objektivnijem kritiziranju, iščitljiv jedan viši stupanj iskazivanja uljudnosti. Davanje priznanja Matošu kao književniku koji iza sebe ima iznimna djela djeluje kao hrabriji potez od Matoševa ponavljanja *gospodin Kamov*, dok ga već u idućoj ili čak istoj rečenici naziva raznim pogrđnim nazivima. Kod Matoša je vidljiv izrazit nedostatak negativne uljudnosti, odnosno umjesto da prema načelu negativne uljudnosti smanji iskaze negativnih uvjerenja, on ih gomila. Rosalba Asino u svom članku pod nazivom *Antun Gustav Matoš prema Janku Poliću Kamovu: Je li Matoš ispravno ocijenio Kamova?* raspravlja o stupnju korektnosti Matoševih kriterija kojima je tako negativno ocijenio Kamova. Zanimljiva je tvrdnja u kojoj se ukratko osvrće na razliku u samom stilu pisanja: „Bez namjere da se upuštamo u obrambene rasprave, željeli bismo samo istaknuti i mirni ton i dijalektičku racionalnost Kamovljeva stila kojim je članak napisan nasuprot onog, bilo bi premalo reći žestokog, Matoševa. Ako bismo željeli biti pomalo oštrij u analizi, mogli bismo reći da bi se »sve kategorije« koje je Matoš izabrao kako bi objasnio Kamovljev fenomen, književni ali ponajviše onaj osobni, mogle gotovo u potpunosti primijeniti na onoga tko ih je izabrao.“ (Asino, 2007: 302) Ukratko, neuljudne strategije izražene su kod oba autora, ali Kamov je za nijansu skloniji profesionalnijem kritiziranju bez neumjerenog prelaženja granica uljudnosti,

vjerojatno kako bi pokazao da ni dob ni poetika pisca ne određuju kakva je on osoba u odnosu s drugim ljudima u privatnom i poslovnom životu.

2. 6. Miljenko Jergović: *Junak „Fukare“ odgovara svome piscu, Skindhed s Dinare*

2. 6. 1. Optužbe

Kod Jergovića nema izraženih uljudnih strategija koje bi se mogle opisati. Svoju kritiku započinje oštro nizajući optužbe na račun Ivana Aralice:

(32) *Dok je s „Ambrom“ pokušavao srušiti Stipu Mesića s funkcije predsjednika Republike, a Vesnu Pusić i Ingrid Antičević-Marinović oglasiti bjelosvjetskim kurvama i profuknjačama, sve da bi tim ženama onemogućio bavljenje politikom ili da bi svoje muške hormone doveo u red, u „Fukari“ se Aralica očito pokušava pozabaviti rušenjem mene i nekolicine pisaca i urednika iz Zagreba i Sarajeva s kojima sam blizak.* (J, 30)

(33) *Pokušavajući u svojim povijesnim romanima izgraditi priču o vlastitom porijeklu, biološku i rasnu čvrstinu i nacionalno čisti put sperme kroz stoljeća, Ivan Aralica sakrivao je istinu.* (J, 33)

Koristi se vrlo ozbiljnom optužbom za pokušaj svrgavanja tadašnjeg predsjednika Republike Hrvatske i diskreditiranja određenih političarki. Optužuje ga za nacionalizam i šovinizam što je ostvario uporabom vulgarnih izraza *kurva* i *profuknjača* koji funkcioniraju kao neuljudna strategija jer je umjesto tih izraza mogao upotrijebiti konvencionalni ekvivalent istog značenja *prostitutka*. Očito je birao vulgarnije izraze kako bi naglasio podlukost protivnikova pokušaja za koji ga optužuje. Aludira na to da i njegov prethodni roman ima skrivenu važnu političku funkciju, a u istoj rečenici optužuje ga i za pokušaj rušenja njega i nekolicine drugih pisaca i urednika svojim najnovijim romanom. U primjeru (33) optužuje ga i za skrivanje istine, odnosno svojeg pravog podrijetla. Upotrijebivši ponovno izraz iz područja spolnosti, metonimijski aludira na njegov trud za očuvanjem (lažnog) hrvatskog nacionalnog identiteta. Dakle, već u ovim prvim primjerima vidljivo je da rasprava sadrži više političke nego književne intencije, odnosno više se raspravlja o političkoj pozadini nego književnoumjetničkoj kvaliteti nekog djela.

2. 6. 2. Ismijavanje metaforama

Jergović rabi razne vulgarne metafore s ciljem ismijavanja Aralice, odnosno njegove ideologije i njegovih suradnika:

(34) *Aralica nikada neće shvatiti da se voljeti može mimo države, da postoje ljudi koji nikad ne pomisle što će o njihovim brakovima, ljubavima i prijateljstvima misliti sreski komitet, župnik ili stranačka središnjica, te da postoje ljudi kojima je seks s državom i partijom neusporedivo neugodniji od seksa s muškarcima.* (J, 32)

(35) *Ne zanima me ni Josip Pavičić, Araličin izdavač i posljednji partijski sekretar u „Vjesniku“, ni ekipa iz „Hrvatskog slova“ i „Večernjeg lista“, ni svi ti Ivkošići, Jajčinovići i njima slični koji se namah navlaže čim njihov bard dođe u kreativnu erekciju.* (J, 39)

„Gotovo svi poznati jezici u govornim činovima verbalne agresije (ruganje, vrijeđanje, sarkazam, kritika, prijetnja...) koriste se izrazima iz područja dijelova tijela, spolnosti, izmeta/probave i natprirodnih pojava, a često i iz religije.“ (Lučić, 2015: 588) U ovom slučaju vidljivo je da je Jergović sklon izrazima iz područja spolnosti (*seks, navlaže, erekciju*). Leksem *seks* odnosi se na Araličinu povezanost s politikom koju uspoređuje s njegovom nesklonošću podržavanja homoseksualnosti. Vidljivo je da se kod referiranja na Araličine suradnike iz *Večernjeg lista* koristi množinskim oblicima prezimena kao izrazitom neuljudnom strategijom obezvrjeđivanja i diskreditacije. „The plural forms of surnames additionally refer to ethnic, religious, and political groups...“ (Šarić i Felberg, 2015: 142) U tom slučaju kolumnisti čija je prezimena spomenuo, predstavljaju skupinu osoba s istom političkom, odnosno desničarskom ideologijom i na taj ih je način predstavio kao osobe s moralnim i ljudskim nekvalitetama. U primjeru (35) nabraja i njegove suradnike, a naznačenom metaforom naglašava kako svi ti njegovi suradnici pokazuju zainteresiranost čim Aralica prione pisanju, odnosno u njegovu književnom radu vide korist, bilo kao zaradu ili političku podršku promicanjem određene ideologije. U idućem primjeru metaforički ismijava postupak Araličina suradnika koji je branio njegov roman par mjeseci prije nego je knjiga izdana, aludirajući na njegovu intelektualnu zakirutost:

(36) *Stati iza nenapisanog djela može samo netko komu se mozak natapao u čarobnoj tekućini, recimo onoj u koju je Obelix upao dok je bio beba...* (J, 39)

2. 6. 3. Uvrede

Intenzivno vrijeđanje također je neuljudna strategija sveprisutna u Jergovićevu tekstu.

Neke od pogrdnih sintagma kojima se koristi kako bi ismijao i uvrijedio protivnika su *primitivizam Ivana Aralice* i *ambiciozni seljačić*. Koristeći se uvredljivim izrazima, iznova se trudi prikazati protivnika pred javnošću kao primitivnog, nekulturnog i neobrazovanog:

(37) *U tom smislu Aralica se nameće kao graničnik između hrvatskog divljaštva i hrvatske kulture*. (J, 32)

Vidljivo je vrijeđanje piščeva intelekta navodeći da graniči s divljaštvom. „Insults typically pick on and debase a person’s physical appearance, mental ability, character, behaviour, beliefs and/or familial and social relations.“ (Allan i Burrige, 2006: 79) Specifičan je sljedeći primjer u kojem se Jergović, osim što napada ideologije za koje smatra da Aralica i njegov suradnik podržavaju, spustio do te razine da vrijeđa protivnika na temelju njegova fizičkog izgleda i stila:

(38) *O čemu su razgovarali pisac »humanog preseljenja« i profesor »etičke rekompensacije«, nikada nećemo saznati, ali sam siguran da je Koljević zburado uživao u Araličinu seljačkom outfitu i trapavu ponašanju i držanju*. (J, 34)

Na temelju dosadašnjih iznesenih primjera vidljivo je da u polemikama, kao što je i očekivano, prevladavaju tzv. argumenti protiv čovjeka. Ipak, bitno je razlikovati valjani *argumentum ad hominem* od nevaljanog. Govoreći o političkom napadu na protivnika tom retoričkom strategijom, Kišiček i Stanković (2014: 19) navode da „ako postoje jasni argumenti koji razotkrivaju njegovu nestručnost, neznanje... tada je sasvim opravdano iskoristiti navedeni argument. Međutim, ako se u raspravi povlači pitanje kojom se napada osobnost političara, primjerice njegov način govora, navike, privatne odluke koje nisu relevantne za posao koji obavlja, tada je to pogrešan argument.“ Napavši protivnika rugajući se njegovu fizičkom izgledu idealni je primjer nevaljanog argumenta. Kišiček i Stanković (2014: 20) takav postupak definiraju kao pogrešku u argumentaciji te navode da „u vrednovanju argumenta *ad hominem* važno je poznavati kontekst jer upravo o temi rasprave ovisi hoće li se isti argument klasificirati kao pogrešan ili kao dobar“. Način Araličina odijevanja i držanja nije relevantan podatak u književno-političkoj raspravi koju je pokrenuo Jergović. U istom primjeru Jergović se ruga osobama pridružujući njihovim profesijama sintagme za koje smatra da su ih oni izmislili i koje piše u navodnicima smatrajući ih

kriptolalijskim³ izrazima za etničko čišćenje, odnosno genocid. "Using ideological and ethnic labels is also an instance of name calling." (Šarić i Felberg, 2015: 136) U daljnjem tekstu Jergović navodi kako se može samo čuditi što se Aralica druži sa *nazi-skinsima* kod kojih je »multikulturalni rasist« kanoniziran termin. Također, pozabavio se i temom Araličina navodno pravog podrijetla. Jergović smatra da je Aralica praunuk ličkog Srbina i da je njegovo veličanje hrvatstva samo obrambeni mehanizam kojim prikriva svoje pravo podrijetlo. Na taj je način nastao podrugljivi naslov drugog dijela teksta koji glasi *Skinhed s Dinare*. Zanimljivo je da je na Jergovićev tekst reagirala i institucija koja se bavi zaštitom ljudskih prava – Hrvatski helsinški odbor (HHO) zamjerajući mu najviše upravo doticanje ove osjetljive tematike o etničkom podrijetlu. „Kao primjer »prekoračenja granice ukusa što rezultira vulgarnostima i teškim diskvalifikacijama onih drugih«, HHO, prema pisanju *Vjesnika* (2. XI. 2002.), spominje »reakciju Miljenka Jergovića u *Globusu* od 23. kolovoza na objavljeno poglavlje romana *Fukara* Ivana Aralice«. »Metoda koju rabi Jergović«, izvještava javnost HHO, »usmjerena je diskvalifikaciji osobe proskribiranjem etničkog podrijetla.« (Pavičić, 2003: 72) To dokazuje koliko su pisci u polemikama spremni kopati po tuđem privatnom životu, samo kako bi što više ocrnili protivnika u javnosti. Ovo su još neki primjeri s uvredljivim riječima:

(39) ... ali kako je primitivac i kako je u međuvremenu malo pošemerio i izgubio literarne uzore... (J, 36)

(40) Ali kako takav čovjek, slab i dosadan pisac... (J, 37)

(41) ... nisu toliko zanimljivi bukači i drekavci koji prate svog brkatog atamana. (J, 39)

Iščitljivo je izrugivanje piscu, njegovu književnu radu, fizičkom izgledu (*brkatog*) i suradnicima i ljubiteljima njegovih djela (*bukači*, *drekavci*) koje imenuje žargonizmima. Na taj je način zapravo uvrijedio sve ljubitelje Araličina književnog stvaralaštva. U vrijeđanju je upotrijebljen i vulgariizam koji se pojavljuje i u analizi prethodnih tekstova:

(42) ...govoriti o hrvatstvu i Hrvatskoj, a služiti se sintagmom »multikulturalni rasist« znači ili biti potpuna budala, ili totalna neznalica, ili zlonamjerman i po društvo opasan čovjek. (J, 37)

³ Kriptolalija je svjesno ili nesvjesno zatajivanje jezika koje se može ostvariti promjenom jezičnog izraza i semantičkim pomakom.

U rečenici nudi uvjet pod kojim Aralica može ispasti jedno od čak tri ponuđene mogućnosti od kojih su, naravno, sve negativno obilježene ciljajući na njegov intelekt (*budala, neznalica*) ili moral (*zlonamjerman i opasan*). Ovaj primjer sličan je Kamovljevu postavljanju uvjeta na kraju svog teksta gdje ne dopušta Matošu izbor koji bi nudio povoljan ishod za njegov obraz.

2. 6. 4. Psovka

Svoj tekst Jergović je zaključio psovkom koja u ovom slučaju nije upućena direktno Aralici, već jednoj široj javnosti:

(43) *Spokojan sam pred šutnjom i drekom koje predstoje, ali ću vedro poslati u vražju mater svakoga tko će mi šaptom, triput se okrenuvši da ga tko ne čuje, kazati kako je baš grozan taj Ivan Aralica.* (J, 40)

Psovka je jezični izraz snažnih emotivnih naboja koji se najčešće rabi za izbacivanje frustracije ili kao reakcija na neki šok. „Po svojoj semantičkoj strukturi najčešće je metaforičan izraz desemantiziranih sastavnica s jasno određenom pragmatičnom funkcijom.“ (Lučić, 2015: 586) U primjeru je upotrijebljena negativno semantički obojena žargonska fraza, a koja je upućena određenom sloju čitatelja, odnosno onima koji će negativno kritizirati Aralicu, ali bez da on to čuje. Zapravo se je narugao onima za koje smatra da se ne usude kao on reći javno svoje negativno mišljenje o Aralici.

2. 7. Ivan Aralica: Kad sam pročitao Jergovićev napad, osjetio sam zadovoljstvo što sam napisao „Fukaru“

2. 7. 1. Optužbe

Aralica u svom načinu polemiziranja poseže za istom tehnikom koja je sveprisutna kod Matoša – citiranjem. Razlika je u tome što Matoš citira Kamovljeve književne tekstove kako bi ih zatim pogrdio, dok Aralica citira dijelove Jergovićeve teksta kojim ga je napao i koje zatim pokušava opovrgnuti svojim argumentima. Aralici neuljudne strategije vrlo su slične Jergovićevim. Ni on njega ne štedi u optužbama. Kako bi odmah demantirao istinitost njegovih tvrdnji, optužuje ga za niz laži:

(44) *Tu nije riječ o jednoj ili dvije laži po članku, tu je riječ o nizu uzastopnih laži koje se protežu do kraja svakog njegovog članka. Taj laže čim zine!* (A, 43)

(45) *Takvog prostaštva i takvih laži na ovim prostorima do sada nije bilo!* (A, 49)

Najviše ga optužuje za laži kako bi u svrhu svoje obrane poništio vjerodostojnost njegovih izjava, a koristi se i sintagmama kao što su *proizvod uma običnog lažitorbe, neprispodobivi lažov, lanac laži, koglomerat laži*. Iz ovih primjera vidljivo je da je Aralica sklon upotrebljavati kolokvijalne fraze (*Taj laže čim zine!, na ovim prostorima*) u svom izrazu te na taj način, za razliku od Jergovića, pokazuje svoj tradicionalniji pristup pisanju. Sve se njegove daljnje optužbe temelje na tome da Jergovića prikaže kao protivnika čije je glavno oružje iznošenje laži protiv onoga na koga se namjerio:

(46) *Pročitao sam Jergovića kao nitko i znam da je on ili patološki lažac ili neznalica umišljen u svoje znanje.* (A, 43)

(47) *Kad bih odgovarao na sve laži što ih je Jergović u svom dvodijelnom članku, da ono prije toga članka i ne spominjem, izrekao o meni, mojim knjigama i mojoj politici, morao bih napisati vlastitu monografiju.* (A, 44)

(48) *Stalo mi je do fenomena u kojem i on participira, fenomena pismenog lažova – veoma raširena u naše dane.* (A, 48)

Dakle, vidljive su izravne optužbe za laž, neznanje, zablude o raznim aspektima protivnikova života, optužuje ga da je dio fenomena baziranog na laži. U posljednjem primjeru ponovno je upotrijebio kolokaciju (*naše dane*) kao obilježje svojeg izraza u polemiziranju.

2. 7. 2. Naredba

Kao oblik neuljudne strategije pojavljuje se i naredba upućena protivniku koja se može shvatiti i kao svojevrsni izazov:

(49) *Neka mi Jergović, koji je tu tvrdnju bezbroj puta ponovio, navede samo jedan citat iz mojih »trakavica«, koji će potvrditi to što je kazao!* (A, 47)

Dakle, bez ikakve zamolbe, koristeći se imperativom naređuje mu da učini određeno djelo. Na taj se način ne daje sugovorniku prostora za slobodu djelovanja. Zapravo ga izaziva da učini nešto za što smatra da je nemoguće jer nema preduvjeta da bi se to ostvarilo. Derek Bousfield u svojoj knjizi *Impoliteness in interaction* o izazovu govori isključivo kao o rečenici u formi pitanju. Dijeli ga na dvije vrste: retorički izazov (*rhetorical challenge*) i

izazov koji traži odgovor (*response seeking challenge*). „Rhetorical challenges - that is, challenges that do not require an answer but which merely 'activate' in the minds of the interlocutors what the given 'answer' actually is.“ (Bousfield, 2008: 241) Araličina naredba može se shvatiti kao retorički izazov – on traži od Jergovića da navede citat kojim će potkrijepiti svoju tvrdnju, ali naređuje mu to upravo zato jer je uvjeren da takav citat ne postoji i da je nemoguće da izvrši taj njegov zahtjev. Takvom strategijom zapravo apelira na čitatelje kojima će iz ovakve izjave biti jasno što je želio reći, odnosno ponovno naglasiti da su Jergovićeve tvrdnje neosnovane.

2. 7. 3. Uvrede

Kao i u svim tekstovima do sada i kod Aralice je prisutno vrijeđanje i ruganje popraćeno vulgarizmima. „There are terms of insult or disrespect, which invoke slurs on the target's character.“ (Allan i Burrige, 2006: 85) U sljedećim primjerima Aralica uvredljivim izrazima vrijeđa razne aspekte koji utječu na oblikovanje njegova karaktera: njegov intelekt (*budala*), književni rad (*bastardni tekstovi*), način polemiziranja (*patološki lažac, prostak*):

(50) *Ali onaj tko taj amalgam pokuša raščlaniti i provjeriti što stoji iza toga pisma, naići će na pitanje na koje sam i ja naišao: je li taj čovjek patološki lažac ili je to pismena budala silno uvjerena u svoje znanje?* (A, 45)

(51) *Postaje nakazno kad Jergović, onako kako je čitao tuđe, počinje pisati svoje bastardne tekstove.* (A, 49)

(52) *Ali taj prostak ne zna što je stid!* (A, 65)

U idućem primjeru naziva ga društvenim *parazitom*, a apelirajući na porezne obveznike, odnosno sve čitatelje, sasvim je očito koliko se Aralica trudi Jergovića prikazati u javnosti kao štetnog za društvo:

(53) *Ako svojim pisanjem ne može zarađivati mirovinsko i zdravstveno osiguranje, on je mlad i uhranjen čovjek, mogao bi se prihvatiti kakva drugog posla, pa zarađivati svoju mirovinu, a ne je stjecati, kao parazit, na grbači poreznih obveznika.* (A, 57)

Kao i Jergović u vrijeđanju poseže za metaforom:

(54) *Čovjek ne razlikuje konja od magarca, pa su mu porod intelektualni bastardi – mule i mazge!* (A, 53)

Govoreći o nerazlikovanju konja od magarca zapravo govori o njegovu nerazlikovanju književnog od neknjiževnog teksta te, navodeći kako su njegov porod mule i mazge, želi reći da, s obzirom na njegovo loše razumijevanje književnosti, ni njegovi radovi tada ne mogu ispasti kvalitetni. U metaforičkom izražavanju posegnuo je za narodnom izrekom (*ne razlikuje konja od magarca*) kao još jednim primjerom njegova tradicionalnog izraza. Jedna od strategija vrijeđanja koja je sveprisutna i u svakodnevnom govoru, odnosno u razgovornom funkcionalnom stilu jest usporedba sa životinjama kojima su konvencionalno pridana simbolična ponašanja ili osobine. „In summary, dysphemistic uses of animal names take some salient, unpleasant characteristic from the folk concepts about the appearance and/or behaviour of the animal, which is then metaphorically attributed to the human named or addressed. Because it is insulting behaviour, it is subject to taboo and censoring.“ (Allan i Burridge, 2006: 80) Aralica u dva navrata Jergovića uspoređuje s magarcem:

(55) *No, ako se Jergoviću dopada prepoznavanje u magarcu, pardon, u Mili Milaku, neka ima što želi.* (A, 47)

(56) *Kolika god bila povrijeđenost Miljenka Jergovića kad se prepozna u magarcu, pardon, u Mili Milaku, ona je manja od uvrede što ju je on uputio dvojici svojih kolega.* (A, 69)

U odlomku teksta iz kojeg je izvučena prva rečenica raspravlja o Jergovićevu poistovjećivanju s likom iz njegova najnovijeg romana *Fukara*. Navodi da ne zna kako bi se ponijeli basnopisci poput Ezopa, La Fontainea i Krilova kada bi se neki atenski građanin, francuski plemić ili ruski boljar prepoznali u glavnim likovima njihovih basni. Kao primjer navodi basnu *Magarac i slavuj* koju su sva trojica, svaki na svoj način, napisala. Jasno je da je Aralica kao primjer mogao izabrati bilo koje drugo književno djelo, no izabrao je upravo ovo kako bi Jergovića mogao usporediti s magarcem, životinjom koju prati simbolika tvrdoglavosti, gluposti i ograničenosti. Primjer (56) ponovljena je ista metoda uvrede kasnije u tekstu. Također, Aralica mu je uzvratio uvredu koju mu je Jergović pripisao nazivajući ga multikulturalnim rasistom:

(57) *A da Jergović, multikulturalni rasist koji nije ču važnost i nacija i njihovih interesa, ne bi tu moć, koju kod drugih vidi, vidio i u svojoj personi?* (A, 58)

U idućem primjeru također mu vraća istom mjerom rugajući se njegovu fizičkom izgledu:

(58) *Gnojni, uhranjeni, kosati i bradati poklonik Koljevićeva glazbenog genija, zna dobro lagati, ali, bogme, zna dobro i halucinirati, kao da ga groznica straha od „Fukare“ ne prestaje tresti.* (A, 60)

Aralica je, narugavši se protivnikovu fizičkom izgledu, učinio istu pogrešku u argumentaciji kao Jergović. Vanjska pojava osobe nema nikakvu ulogu u raspravi o književnim, političkim i moralnim pitanjima koja su u polemici otvorena. Obostrano vrijeđanje, između ostalog, fizičkog izgleda ukazuje na to da je ovdje riječ o sukobu dvaju potpuno različitih stilova: u pisanju, moralu, politici pa tako i u fizičkom izgledu koji obuhvaća način odijevanja, održavanja frizure itd. Na kraju teksta savjetuje mu da posjeti psihijatra čime daje do znanja da ga smatra osobom sa psihičkim problemima:

(59) *...dakle, kad nekom piscu svi ti smetaju zato što čitaju knjige drugog pisca a ne čitaju njegove, onda je tomu, a ovdje se radi o Jergoviću, najpametnije da se za pomoć obrati psihijatru.* (A, 72)

2. 7. 4. Prijetnja

Aralica je Jergoviću jasno uputio i prijetnju pod određenim uvjetom. Upozorava ga da ako još jednom iznese laž o stjecanju njegove imovine, više ga neće braniti od svojih prezimenjaka:

(60) *Odrekao se on te književničke privilegije ili ne odrekao, ako opet procvrkuće o kućama i stanovima koje mi je dalo vrhovništvo, ići će na sud, pa neka tamo cvrkuće i grakće.* (A, 57)

Dakle, prijeti mu suočavanjem na sudu u kojem će, kao što uvjereni navodi dalje u tekstu, Jergović izgubiti i od svote koju će mu morati isplatiti, članovi porodice Aralica planiraju izgraditi kapelicu koju su naumili pogrđno nazvati „Jergovićeva kapela“. Kako bi se djelomično opravdao što je posegnuo za takvom metodom, Aralica ponovno napominje da sve ovo piše samo zbog svoje obitelji i rodbine te čak predstavlja svoj tekst kao obranu Jergovića od ostalih Aralica. Cilj takvih prijetnji u prvom je redu zaplašivanje i ušutkavanje protivnika. Zanimljivo je napomenuti da je ovaj primjer jedan od već spomenutih odlomaka koji nisu preživjeli redakcijske šikare što znači da nisu tiskani u službenoj verziji teksta koja je objavljena u *Globusu* što navodi na zaključak da ih je redakcija smatrala neprikladnim za tiskanje.

2. 7. 5. Sarkastični uzvici

Aralica je u svom tekstu sklon ubacivanju uzvika u kojima se uspjeva iščitati njegova iznerviranost i ljutnja u trenutku pisanja svog odgovora na Jergovićev tekst:

(61) *Koješta!* (A, 50)

(62) *Ma što mi reče!* (A, 61)

(63) *Ala junačine!* (A, 70)

Primjer (61) uzvik je koji se javlja kao reakcija na protivnikove netočne tvrdnje, a njime jasno aludira na protivnikovu neupućenost i neprofesionalnost. Primjer (62) sarkastični je uzvik na citirane protivnikove riječi kojim izražava neslaganje s njegovim sudom kao i primjer (63) koji je još jedna takva reakcija na protivnikovo stajalište i gdje je izraz *junačina* upotrijebljen s pogrdom namjerom. Ovakvim uzvicima autor pokazuje svoj stav prema osobi s kojom polemizira, komentirajući njegove tvrdnje takvim usklikima pokušava protivnika prikazati smiješnim, nedosljednim, punim neosnovanih tvrdnji te ga u potpunosti diskreditirati u javnosti.

2. 8. Usporedba polemičkih tekstova iz 21. stoljeća

Usporedivši Jergovićev i Araličin polemički tekst, također je prvi detalj koji se zamjećuje razlika u dužini tekstova. Situacija je obrnuta nego kod Matoša i Kamova. U ovom je slučaju Araličin odgovor od 30-ak stranica znatno duži od Jergovićeve prvotnog napada od 10-ak stranica. Može se pretpostaviti da je, osim zbog osjetljivog materijala, Araličin tekst prije objave kraćen i zbog predetaljnog objašnjavanja pojedinih problema što je rezultiralo takvom opsežnošću teksta. Također, tome je pridonijela i tehnika citiranja Jergovićevih odlomaka koje je zatim komentirao. Kao što je vidljivo u analizi, u tekstovima nema prepoznatih strategija uljudnosti. Izostaje honorifikacija, odnosno oba pisca oslovljavaju jedan drugog najčešće prezimenom, a javljaju se i primjeri oslovljavanja imenom i prezimenom ili čak samo imenom. Uzevši u obzir razliku u godinama, odnosno činjenicu da je Jergović 35 godina mlađi od Aralice, bilo je razumno očekivati da će Jergović, kako bi sačuvali svoj pozitivni obraz, posegnuti za određenom uljudnom strategijom kojom će iskazati poštovanje autoru koji je stariji i iskusniji od njega, no očito je da je pisanje bilo vođeno isključivo emocijama. Jergović otvoreno priznaje da se našao uvrijeđenim što je prepoznao sebe i svoje

bližnje u likovima novog Araličina romana: *Taj je čovjek, dakle, napisao petsto stranica da me uvrijedi, što mu je i uspjelo jer se pozabavio mojim bližnjima.* (Jergović, 2003: 32) Upravo doticanje osjetljive tematike neuljudna je strategija koja povezuje te tekstove. Jergović raspravlja o Araličinom etničkom podrijetlu, političkom opredjeljenju, privatnoj imovini te skrivenim namjerama njegovih romana, dok Aralica u negativnom kontekstu spominje Jergovićevu prošlu romantičnu vezu i socijalni status. Ulaženjem u prostor nečijeg privatnog života ne poštuje se pravo na privatnost, protivnika se čini ranjivim, djeluje se na njegove emocije. Takva neuljudnost dobiva još više na značenju činjenicom da je iznesena u javnosti. Obje su strane sklone vrijeđanju uporabom raznih uvredljivih izraza. Zanimljivo je da Aralica neprestano poseže za metodom opravdavanja. Opravdava se što je uopće napisao odgovor činjenicom da ga je pritisak bližnjih naveo na to, a napisani tekst opravdava kao Jergovićevu obranu od njih, iako o svom načinu pisanja ovog odgovora otvoreno kaže: *Da ja vraćam »istom mjerom«, vidi se i iz ovog odgovora.* (Aralica, 2003: 68) Aralica je zaista vratio 'istom mjerom'. Strategije optuživanja i nanošenja uvreda prisutne su kod oba autora i to otprilike u istoj mjeri. Jedino je za nijansu razlika u načinu njihova iznošenja. Jergović poprilično otvoreno nastupa ne pokušavajući biti uljudan, dok Aralica neprestanim objašnjavanjem razloga pisanja sve izrečeno pokušava opravdati kao nešto na što je bio primoran, kao nešto što nije bila njegova volja te svoj tekst uporno predstavlja isključivo kao obranu kako u javnosti ne bi bio poistovjećen s Jergovićevom funkcijom napadača, iako je razlog Jergovićeva javljanja bilo Araličino implicitno 'napadanje' svojim romanom *Fukara*. Dovevši to u vezu sa spomenutom teorijom obraza, može se zaključiti da je Aralica više usmjeren na čuvanje svog pozitivnog obraza, pokušava zadobiti povjerenje javnosti te se prikazati kao koristan član društvene zajednice, dok Jergovića prikazuje kao društvenog 'parazita'. Kod Jergovića pak do izražaja više dolazi negativni obraz, odnosno nije mu bitno da bude prihvaćen od šire publike i sačuva svoj pozitivni obraz, već je ponajprije usmjeren na raskrinkavanje Aralice kao osobe opasne za društvo. Ipak, u pozadini kod oba autora krije se djelomično pribjegavanje emotivnoj argumentaciji. „Emotivna argumentacija ima za cilj preko emocija doći do razuma. Takva argumentacija ne počiva na osjećajima, već koristi očitosti kako bi izrazila određenu emociju koju je u donošenju zaključka teško zanemariti, pogotovo kada je riječ o pravednosti.“ (Kišiček i Stanković, 2014: 27) Oba autora imaju za konačni cilj prikazati sebe kao žrtvu nepravednog napada te izazvati suosjećanje i razumijevanje javnosti za takav napad.

2. 9. Usporedba polemika iz 20. i 21. stoljeća

Usporedivši nakon analize polemike iz 20. i 21. stoljeća ono što prvo upada u oči jest razlika u tematici o kojoj se raspravlja. Iako se svi pisci na neki način dotiču privatnog života svog protivnika, u starijoj polemici to je ipak znatno manje izraženo. Matoš je, iako se obrušio i na Kamova kao osobu, pretežno citirao i kritizirao stihove iz njegovih djela kako bi ih predstavio nevaljanima. Kamov se u svom tekstu samo kratko obranio ne ulazeći dublje u ovu raspravu. Suvremena polemika znatno izlazi iz okvira definicije književne polemike koju donosi Bagić (1999). Moglo bi se reći da autori raspravljaju o svemu, osim o književnosti. To upućuje na zaključak da je polemika s vremenom proširila svoj tematski krug.

S tematikom koju polemika obuhvaća, uvelike je povezan sam povod započinjanja polemike. Naime, iako se Matoš uglavnom zadržava u okviru književne kritike, tj. citira i kritizira Kamovljeve stihove pa zatim iznosi uvrede prema kojima ispada da Kamov u svojim djelima zrcali svoja osobna moralna stajališta, kad se dublje istraži povod pisanja ovog napada doznaje se da je Matošev poetički obračun s Kamovom djelomično rezultat izvanknjiževnih poticaja, odnosno želje da se istovremeno obračuna s Marjanovićem i *Pokretom*. U polemici između Jergovića i Aralice povod je očito bilo najavljeno izdavanje Araličina novog romana *Fukara* u kojem opisuje fenomen za koji ne skriva da ima sličnosti s Jergovićevim tzv. 'fenomenom pismenog lažova'.

Namjere su im svima slične. Svi se pisci trude prikazati svog protivnika i kao lošeg književnika i kao lošu osobu. U starijoj polemici naglasak je malo više na prvoj stavci, dok su se u novijoj polemici pisci više fokusirali na privatne živote kako bi izvlačenjem raznih premisa što više ocrnili protivnika. Upravo zbog toga protivnici u mlađoj polemici znatno su skloniji pogreškama u argumentaciji koje se zasnivaju na iznošenju podataka o protivniku koji nisu relevantni u temi o kojoj se raspravlja. Sa šireg gledišta namjere otvaranja takvih polemika su upravo ono što je Kamov prigovorio Matošu, a to je privlačenje pažnje na sebe. Povećanje popularnosti utječe na rast sljedbenika bilo književnih bilo političkih, a to je u pozadini gotovo uvijek povezano s financijskim prednostima.

Uljudnih strategija gotovo da i nema. Vrijedno je spomenuti samo Matoševu honorifikaciju i Kamovljevo komplimentiranje njegova rada. Neuljudne strategije izražene su kod svih autora i gotovo se uvijek svode na uobičajene obrasce kao što su iznošenje optužaba, uvreda, naredbi, ismijavanje ironijom, metaforama i sl. U oba slučaja jedan protivnik malo više vodi računa o čuvanju pozitivnog obraza (Kamov, Aralica), dok se drugi potpuno

prepušta emocijama da ga vode. Ukratko, razlike u uporabi uljudnih strategija su male, ali uočljive, dok su neuljudne strategije sveprisutne.

3. Zaključak

Provedena analiza dovodi do zaključka da neuljudne strategije prevladavaju u polemičkim tekstovima iz obaju stoljeća. U Matoševoj *Lirici lizanja i poeziji pljućkanja* kao neuljudne strategije izdvajaju se vrijeđanje, ismijavanje ironijom i sarkazmom, optužbe te omalovažavanje i podcjenjivanje protivnika, dok se kao strategija uljudnosti ističe oslovljavanje protivnika honorifikom *gospodin* koji u ovom slučaju više djeluje kao primjer automatizirane uglađenosti. Kod Kamova su također prisutne uvrede i optužbe, dok na kraju teksta protivnika stavlja u nepovoljnu poziciju dodajući tipičnu polemičarsku zamku. Ipak, iskazao mu je poštovanje priznavši ga kao književnika i pohvalivši njegov književni rad. Osim uobičajenih optužbi i uvreda Jergović primjenjuje i psovku te ismijavanje metaforama, a Aralica svojim optužbama i uvredama dodaje i naredbu, prijetnju te ubacuje sarkastične uzvike kojima ismijava protivnikove tvrdnje. Iako se autori svih tekstova protivniku obraćaju u 3. licu jednine (a ne izravno u 2. licu jednine), neuljudnost time ne gubi na svojoj težini. Nemoguće je ne primijetiti da su autori skloni već i same naslove tekstova oblikovati uvredljivo. U novijoj polemici strategije uljudnosti nisu našle svoje mjesto.

Proučivši četiri sukobljena teksta iz dviju polemika iz različitih razdoblja, nameće se pitanje – ima li mjesta uljudnosti u polemikama? Spomenuto je već da je polemika žanr koji je tolerantniji na neuljudnost zbog svoje dijaloške prirode temeljene na nesuglasju, no pitanje je zašto pisci toliko pribjegavaju raznim neuljudnim strategijama znajući da su polemike dostupne javnosti i da njima ne stvaraju sliku samo o svom protivniku, već i o sebi. Odgovor vjerojatno leži u činjenici da su pisci većinom više usmjereni na protivnika nego na sebe. Cilj je svih navedenih strategija neuljudnosti demaskirati protivnika, odnosno umanjiti njegovu vjerodostojnost i ugled. Fokusirajući se na raskrinkavanje protivnika, autori zanemaruju čuvanje vlastitog pozitivnog obraza. Više su usmjereni na ono što će reći o drugome, nego na koji će način iznijeti određeni sadržaj. Žele djelovati na mišljenje javnosti koja u takvoj situaciji dobiva svojevrsnu ulogu suca. Čitatelji, pred čijim se očima polemika odvija, prema sadržaju i stilu njezinih tekstova imaju mogućnost odlučiti koja je strana korektnija. Također, problem je što autori polemike često doživljavaju vrlo osobno što nije neobično jer protivnik, pokušavajući djelovati na javni ugled osobe s kojom se sukobljava, istodobno djeluje i na njezine emocije. Pisanje vođeno emocijama tada vodi u nedostatak objektivnosti što rezultira nedostatkom uljudnosti, odnosno izraženim neuljudnim strategijama. Čak i razlika u dobi pisaca koja je izražena u obje polemike gubi na svojoj vrijednosti kao mogući preduvjet za

iskazivanje poštovanja prema protivniku. S obzirom na to da su ovakve polemike javne i dostupne široj masi, pisac svojim načinom izražavanja kroz njih ima priliku stvoriti sliku o sebi u javnosti, o tome kakva je osoba i u kolikoj je mjeri profesionalac.

U kolikoj će mjeri neuljudnost biti izražena, ovisi i o obuhvaćenoj tematici. Obradena polemika tekućeg stoljeća politički je motivirana i zadire duboko u privatni život. To dokazuje da su književna djela ponekad samo izgovor za pokretanje privatne rasprave kao u slučaju Jergovića i Aralice, dok se u javnosti ova polemika tumačila uglavnom kao sukob ljevice i desnice. Ulazeći dublje u prostor protivnikova privatnog života, veća je vjerojatnost za ostvarenjem neuljudnih strategija koje se temelje na doticanju osjetljive tematike.

Usporedba prisutnosti uljudnih strategija u polemikama iz 20. i 21. stoljeća upućuje na to da starije polemike, za razliku od suvremenih, čuvaju određenu notu uljudnosti. Ta se činjenica može shvatiti kao pokazatelj kulture i uljudnih obrazaca onoga vremena ili pak pojedinog pisca. Izostanak uljudnih strategija u novijoj polemici može se shvatiti kao pokazatelj jednog novog duha vremena u kojem je teško zaobići ljudsku bezobzirnost i gdje čak i tiskovine djelomično gube na profesionalnosti tiskajući polemike s obiljem neuljudnih strategija. Kada bi se u ovakvo istraživanje obuhvatio širi korpus književnih polemika iz obaju stoljeća, vjerojatno bi se pokazao jasniji obrazac karakteristika koje razlikuju modernističke i postmodernističke polemike, no to je već problem za neko novo, opsežnije istraživanje.

4. Izvori i literatura

Izvori:

Aralica, Ivan. *Kad sam pročitao Jergovićev napad, osjetio sam zadovoljstvo što sam napisao „Fukaru“* u: Pavičić, Josip, 2003. *Roman o romanu Fukara*. Zagreb: Naklada Pavičić, str. 41–72.

Jergović, Miljenko. *Junak Fukare odgovara svome piscu, Skinhed s Dinare* u: Pavičić, Josip, 2003. *Roman o romanu Fukara*. Zagreb: Naklada Pavičić, str. 29–40.

Matoš, Antun Gustav. *Lirika lizanja i poezija pljućkanja* u: Matoš, A. G., 1973. *Dragi naši savremenici*. Zagreb: JAZU, str. 109–117.

Polić Kamov, Janko. *A. G. Matoš* u: Matoš, A. G., 1973. *Dragi naši savremenici*. Zagreb: JAZU, str. 136–137.

Literatura:

Allan, Keith; Burrige, Kate, 2006. *Forbidden words: Taboo and censoring of language*. Cambridge: Cambridge University Press.

Asino, Rosalba, 2007. August Gustav Matoš prema Janku Poliću Kamovu: Je li Matoš doista ispravno ocijenio Kamova?, u: *Dani Hvarskog kazališta 33: Prešućeno, zabranjeno, izazovno u hrvatskoj književnosti i kazalištu*, ur. Nikola Batušić i dr., str. 194–317.

Bagić, Krešimir, 1999. *Umijeće osporavanja: polemički stilovi A. G. Matoša i M. Krleže*, Zagreb: Naklada MD.

Bagić, Krešimir, 2014. Polemički stil A. G. Matoša, *Hrvatska revija* 14 (1), str. 25–30.

Bousfield, Derek, 2008. *Impoliteness in interaction*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.

Culpeper, Jonathan, 2011. *Impoliteness: Using Language to Cause Offence*, Cambridge: Cambridge University Press.

Grice, Henry Paul, 1987. Logika i razgovor, u: *Kontekst i značenje*, ur. N. Mišćević i M. Potrč, Rijeka: Izdavački centar Rijeka, str. 55–68.

Hrvatska književna enciklopedija, 2010. glavni urednik Velimir Visković, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.

Hrvatski leksikon (<http://www.hrleksikon.info/index.html>, 25. lipnja 2016.)

Kišiček, Gabrijela; Stanković, Davor, 2014. *Retorika i društvo*, Jastrebarsko: Naklada Slap.

- Krtalić, Ivan, 1982. *Polemike u hrvatskoj književnosti, knj. 1: Pet slova rogatih*, Zagreb: Mladost.
- Kuna, Branko, 2009. Uljudnost i njezini učinci u komunikaciji, *Lingua Montenegrina*, 3 (1), str. 81–93.
- Lakoff, Robin, 1990. *Talking Power: The Politics of Language*, New York: Basic Books.
- Lučić, Radovan, 2015: Kako to tamo psuju? Vulgarizmi u hrvatskom i nizozemskom: jedan slučaj „lažnih neprijatelja“, u: *Višejezičnost kao predmet multidisciplinarnih istraživanja: zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Hrvatskoga društva za primijenjenu lingvistiku održanoga od 25. do 27. travnja 2014. godine u Zagrebu*, ur. Sanda Lucija Udier, Kristina Cergol Kovačević, Zagreb: Srednja Europa: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, str. 583–596.
- Marot, Danijela, 2005. Uljudnost u verbalnoj i neverbalnoj komunikaciji. *Fluminensia* 17 (1), str. 53–7.
- Matešić, Mihaela; Plešković, Maša, 2013. Ti ja dam 'gospođo!' ili o jednome (pragma)lingvističkom problemu u suvremenome hrvatskom jeziku, u: *Jezik kao informacija*, ur. Anita Peti-Stantić; Mateusz-Milan Stanojević, Zagreb: Srednja Europa i HDPL, str. 3–23.
- Pavičić, Josip, 2003. *Roman o romanu Fukara*, Zagreb: Naklada Pavičić.
- Pintarić, Neda, 2002. *Pragmemi u komunikaciji*, Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Solar, Milivoj, 1996. *Osnove teorije književnosti*, Zagreb: Školska knjiga.
- Šarić, Ljiljana; Radanović Felberg, Tatjana, 2015. Means of expressing and implying emotions and impoliteness in Croatian and Montenegrin public discourse, u: *Poznańskie Studia Slawistyczne* 9, Poznań: Instytut Filologii Słowiańskiej UAM.
- Škreb, Zdenko; Stamać, Ante, 1998. *Uvod u književnost*, Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Taguchi, Naoko, 2014. *Pragmatic competence in foreign language education: Cultivating learner autonomy and strategic learning of pragmatics* (https://www.fas.nus.edu.sg/cls/CLaSIC/clasic2014/Proceedings/taguchi_naoko.pdf 25. lipnja 2016.)
- Trask, Robert Lawrence, 2005. *Temeljni lingvistički pojmovi*, Zagreb: Školska knjiga.
- Tadić, Marko, 1987. Pragmatika u lingvistici, *SOL* 2 (2), Zagreb: Filozofski fakultet Zagreb.